
Luc
HUYSE

Katoličko sveučilište, Leuven, Belgija

ŽRTVE

Nasilni sukobi stvaraju različite žrtve: ubijene i mučene, ožalošćene i osakaćene, napadnute i silovane, ranjene u borbi i minama, otete i zatvorene, prognane i beskućnike, zastrašene i ponižene. Ovaj rad nastoji rasvijetliti čimbenike i procese koji vode ka identifikaciji i angažiranju tih žrtava; počinje prezentacijom različitih tipova žrtava, a završava raspravom o slučajevima gdje su sve sukobljene skupine počinile zločine, zbog čega je nemoguće podvući granicu između žrtava i počinitelja zločina.

Tipovi žrtava

Žrtve su u središtu svih dimenzija procesa pomirbe u društvima koja izlaze iz godina nasilnih sukoba. Izuzetno je važno da donositelji zakona i upravljači civilnim društvima budu svjesni raznih oblika žrtava, kako bi mogli iznaći prikladne programe za žrtve, čak i ako su sredstva premala da bi se pomoglo svima koji pate – individualno i/ili kolektivno, izravno ili neizravno, danas ili u budućnosti. Morala bi postojati debata u široj javnosti o tome koji se pojedinci i zajednice trebaju smatrati žrtvama. Takve građanske debate u idealnom bi slučaju trebale pridonijeti rukovodećim principima za sve procese izlječenja, iznošenja istine i dodjeljivanja odštete.

Žrtve se mogu klasificirati prema trima osnovnim razlikama. Dva takva razlikovanja, pojedinačne/kolektivne i izravne/neizravne žrtve, sastavni su dio različitih UN-ovih definicija žrtava. Treća razlika, između žrtava prve i druge generacije, temelji se na vremenskoj dimenziji. Također je važno imati na umu sudbinu djece i spolne implikacije glede stvaranja žrtava.

Pojedinačne i kolektivne žrtve

Svi brutalni sukobi nanose ozbiljnu štetu pojedincima, ali većina njih, osobito genocid i građanski rat, također uzro-

kuju kolektivne žrtve. Kolektivne žrtve stvaraju se kada je nasilje usmjereno na specifičnu populaciju, na primjer, na određenu etničku, ideološku ili religijsku skupinu. U takvim slučajevima, pojedinci su pogođeni zbog njihove povezanosti s nekom identifikacijskom zajednicom. Sve u svemu, učinak je uvijek takav da se viktimizira društvo u cijelosti.

Izravne i neizravne žrtve

Izravne žrtve su one koje su proživjele izravne učinke nasilja, dakle one koje su ubijene, ili psihički i fizički zlostavljane, zatvarane, diskriminirane itd. *Neizravne žrtve* su one koje su povezane s izravnim žrtvama na takav način da su i one, zbog te povezanosti, propatile.

Prema Deklaraciji UN-ove komisije za ljudska prava, neizravne žrtve su članovi obitelji izravnih žrtava. Rođaci često proživljavaju iznimne tegobe i boli zbog patnji člana obitelji ili su kažnjavane zbog svoje povezanosti s tom osobom – putem ozbiljnih socio-ekonomskih zakidanja, ožalošćenosti, gubitka hranitelja obitelji, propuštenih edukacijskih prilika, raspada obitelji, policijskog zastrašivanja ili ponižavanja. Deklaracija također spominje i ljude koji proživljavaju patnje zbog pružanja pomoći žrtvama ili pokušaja da spriječe daljnje nasilje.

Neki promatrači koriste se čak i širom definicijom neizravnih žrtava, koja uključuje susjede i prijatelje izravnih žrtava ili pasivne sudionike – sve one koji mogu biti traumatizirani zbog onoga što su vidjeli. Drugi čak i stavljaju u pitanje svrhu razlikovanja među izravnim i neizravnim žrtvama: jedno od otkrića Južnoafričke Komisije za istinu i pomirbu (Truth and Reconciliation Commission – TRC) jest da je teško smisljeno razlikovati fizičku bol i psihičku patnju koje proživljava izravna žrtva od boli onoga kome je ta osoba nešto značila. Izuzetno je značajno razmotriti ovakvo šire poimanje žrtava. To proširuje područje žrtvenog stanja, te se time i povećava broj ljudi koji zahtijevaju priznavanje i nadoknadu za svoju patnju.

Žrtve prve i druge generacije

Pažnja se uglavnom posvećuje takozvanim žrtvama prve generacije – onima koji su bili viktimizirani tijekom svog života. Ali istraživanja su pokazala da njihova djeca, ponekad čak i unuci, moraju snositi posljedice tih događaja, te se mogu osjećati i ponašati kao žrtve, iskazujući duboku patnju i ogorčenost. Trauma se može baštiniti. Druga generacija ima osobitu sklonost svjesno ili nesvjesno upijati i

zadržavati bol i tugu. Tragove tih iskustava oni prenose u odraslu dob, što predstavlja problematično nasljedstvo koje može ugroziti budućnost društva.

Luc Huyse
Žrtve

Spol

Nasilni sukobi uzrokuju ogromne patnje svim ljudima, ali također imaju različit učinak na žene i muškarce, budući da je viktimizacija djelomično spolno razlikovna. Veća je vjerojatnost da će muškarci biti uključeni u borbe, te biti ranjeni ili ubijeni – iako ima slučajeva gdje postoji značajno sudjelovanje žena u borbama. Između ostalog, žene su se priključile i redovima nekoliko južnoameričkih gerilskih snaga, kao i Irskoj Republikanskoj Vojski (Irish Republican Army – IRA) i Oslobodilačkim tigrovima tamilskog Eelama (Liberation Tigers of Tamil Eelam – LTTE). Za vrijeme trajanja Etiopskog građanskog rata, osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, otprilike jedna trećina boraca pobunjeničke Etiopske narodne oslobodilačke fronte (Ethiopian People's Liberation Front – EPLF) bile su žene. Žene borci mogu biti dvostruko viktimizirane – ne samo od strane neprijatelja, već i od svojih muških suboraca, te u posljednjem slučaju viktimizacija preuzima oblik fizičkog i psihičkog zlostavljanja.

Žene su izložene različitim oblicima seksualnih napada u vremenima nasilja ili ugnjetavanja. Masovna silovanja žena iz neprijateljskih skupina prakticiraju se kao sredstvo napada na ulogu i identitet muškaraca u toj skupini kao hranitelja i zaštitnika obitelji i skupine. U drugim slučajevima, mlade djevojke mogu biti prisiljene na udaju u svrhu strategije stvaranja saveza ili kako bi zadovoljile potrebe muškaraca odvojenih od obiteljskog ozračja u vrijeme rata. Žene su također izložene povećanom riziku od silovanja, zlostavljanja i stigmatizacije od strane članova njihova vlastitog društva, kao rezultat njihovih novih javnih uloga i odgovornosti za vrijeme rata. Nadalje, kao odgovor na rastuće siromaštvo, mnoge su žene prihvatile prostituciju kao način preživljavanja, povećavajući rizik od nasilja i zaraženosti HIV-om, odnosno virusom side. Dugoročne posljedice nekih od navedenih činova nasilja su i djeca, kojima ne samo da nedostaju očevi, već su i nezakonita, te su trajni podsjetnik na nasilje. Jedna od dugoročnih posljedica sudjelovanja muškaraca kao boraca u ratu jest i poteškoća redefiniranja njihove uloge i muškog identiteta nakon sukoba. To može rezultirati razvodom, alkoholizmom, nasiljem i kriminalom, s dodatnim učincima na obitelj i žene.

Seksualno nasilje nije jedini oblik spolno razlikovne viktimizacije povezane sa sukobom. Razlike u pravima i

ovlastima pokazale su se od velike važnosti u određivanju učinaka sukoba na organizaciju života muškaraca i žena. Na primjer, žene nisu uvijek registrirane kao pojedinačni stanovnici, niti su registrirane (i priznate) kao vlasnice zemlje, kuća, imovine i različitih naprava. U situacijama sukoba i društvenih pobuna žene mogu imati poteškoća glede zaštite svojih izvora prihoda, te im je gotovo nemoguće potraživati kompenzaciju i druge vrste pomoći. To dodatno pridonosi njihovoj ekonomskoj i socijalnoj ranjivosti.

Ne samo da žene proživljavaju patnje različito od muškaraca, već je i njihov odgovor na viktimizaciju također često drugačiji. U većini slučajeva žene zaziru od svjedočenja o seksualnom nasilju, zbog toga što bi se to smatralo sramnim, te bi, tipično, rezultiralo obilježavanjem, a možda čak i ozbiljnim kažnjavanjem, iako i muškarci teško priznaju ponovljene slučajeve silovanja, djelomično zbog toga što to izokreće uobičajene ideje o spolnim ulogama.

Glede ekonomske viktimizacije, slabost žena obično leži u nedostatku znanja i iskustva u postupanju s upravnim organima. Međutim, snagu im daje postojanje lokalnih skupina za samopomoć, koje pomažu ženama da prevladaju teškoće i stvore podržavajuće veze. Moglo bi se reći da su žene uspješnije od muškaraca kada se radi o prepoznavanju sličnosti i ujedinjenju žrtava preko nacionalnih, etničkih, klasnih, religijskih i ostalih granica. To nas također podsjeća na važnu činjenicu da nijedna žrtva nije samo žrtva, već i sudionik s mnogim licima, ulogama i sposobnostima.

Naposljetku, viktimizacija ne mora prestati s donošenjem mirovnog sporazuma. Slučajevi Kambodže i Sijera Leonea dokazuju da se seksualno zlostavljanje, nažalost, često nastavlja i nakon pojave mirotvoraca i humanitarnih djelatnika. Iskustva Ruande i Južnoafričke Republike ilustriraju poteškoće - i dvostruku viktimizaciju - s kojima se žene mogu suočiti kada pokušavaju dobiti od države priznanje i kompenzaciju za nepravde i patnje kojima su bile izložene u vrijeme sukoba. U nekim slučajevima, ograničena zastupljenost u političkim tijelima onemogućava im da se oglase sa svojim nedaćama, u drugim, pak, slučajevima, povezanost žene s pojedinom etničkom ili socijalnom skupinom, ili uloga i pozicija njezinog muža u borbi određuje njezina prava.

Djeca su najbespomoćnije žrtve građanskih ratova i drugih oblika nasilja i ugnjetavanja. Dvije su skupine naročito ranjive – djeca izbjeglice i djeca vojnici. Više od polovice svjetske izbjegličke populacije čine djeca. Često su odvojena od svojih obitelji, socio-ekonomski su uskraćena, obično nemaju pristup obrazovanju i, što je najvažnije, ozbiljno su traumatizirana onime što su proživjela. Djeca vojnici često su zastrašivana ili otimana, zlostavljana i prisiljavana da čine zvjerstva. Poseban slučaj je sudbina južnoameričke djece ubijenih članova suprotstavljene strane, koja su kao siročad prisiljena na usvajanje od strane obitelji vojnika ili policijskih djelatnika. Sljedeća grupa djece žrtava su mnoge djevojčice koje su prisiljene na brak u vrlo mladoj dobi ili odvedene od svojih kuća i obitelji, te prodane kao prostitutke. Naposljetku, postoje mnoge nevidljive i neizravne žrtve – djeca kojima je uskraćeno obrazovanje i koja su korištena kao dječja radna snaga, ili ona koja su zlostavljana u vlastitom domu od strane roditelja i rođaka – simptom koji je prisutan u mnogim društvima, ali je pojačan u vremenima sukoba i nevolja.

Općenito govoreći, rasprostranjeni i dugotrajni nasilni sukobi mogu stvoriti čitave generacije različito viktimiziranih mladih ljudi. Te mlade žrtve političke, ekonomske ili religijske agresije nose učinke svojih traumatičnih iskustava kroz cijeli svoj život.

Rizik od prerastanja te nezacijeljene boli i mržnje u temelj novoga nasilja naglašava potrebu za razvijanjem posebnih programa zaštite, izlječenja i rehabilitacije, osobito za djecu i mladež, kao, na primjer, pomoć u traganju za obitelji (koju organizacije Crvenog križa i Crvenog polumjeseca pružaju siročadi i djeci izbjeglicama), te pružanje prilika za školovanje. Komisije za istinu ponekad održavaju tematske rasprave o patnjama koje su preživjela djeca. Konvencija Ujedinjenih Naroda o pravima djeteta može poslužiti kao temelj za djelovanja kojima bi se rješavali određeni problemi tih mladih žrtava.

Identifikacija žrtava

Socijalno gledajući, postajanje žrtvom je proces koji uključuje brojne mehanizme. Sama činjenica o fizičkom, psihičkom ili materijalnom oštećenju je nužan, ali nedovoljan element. Društvene norme i običaji, razvijeni u politici, pravu i kulturi, djelomično oblikuju izbor onih kojima će biti dodijeljen status žrtve.

Ni u jednoj situaciji nakon sukoba nije moguće uključiti sve postojeće žrtve u programe izlječenja, priznavanja

istine, suđenja i mjera za nadoknadu štete. Materijalni izvori i ljudska snaga su nedovoljni. Usljed nužde, obično je samo dio onih čija su temeljna prava narušena prihvaćen kao "prave" žrtve, ali i unatoč tomu, oni mogu odigrati pozitivnu ulogu kao simbolički predstavnici šireg kruga žrtava u formalnim procesima pomirbe.

Definicija žrtve

Utjecaj društva na proces točnog definiranja žrtava temelji se na tri izvora:

- socijalno-politički čimbenici;
- pravne definicije žrtve; i
- kulturni utjecaji na definicije

Jednako je važno opažanje osoba koje su bile viktimizirane. Jesu li on/ona svjesni te viktimizacije? Teže li on/ona statusu žrtve ili postoji svjesno odbijanje takvog obilježja?

Društveno-politički čimbenici

Pojam žrtve definiraju službene institucije. Inicijative u područjima izlječenja, priznavanja istine, pravde i odštete očigledno pridonose definiciji onih koji će biti uvršteni u kategoriju žrtava.

To je najočitije u djelovanju komisija za istinu. Bez sumnje, takva tijela stimuliraju priznavanje žrtava. To je bio slučaj i sa Komisijom za istinu i pomirenje u Južnoj Africi. Stotine ispitivača razgovarale su sa žrtvama, mnogi su svjedoci saslušani tijekom javnih zasjedanja; službeno je izvješće javno priznalo patnje desetina tisuća muškaraca i žena. No ipak, njihova su ovlaštenja izostavila mnoge druge čija bol nije spadala unutar službenih ocjena, a to je bio i slučaj sa svim ostalim komisijama za istinu tijekom osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Takvo izostavljanje javlja se kao rezultat političkih, vremenskih i materijalnih ograničenja.

Politička definicija zločina koji se identificiraju i registriraju kao relevantni ima velike posljedice, upravo zato što svaka takva definicija također nužno izostavlja neke zločine kao nevažne. Međutim, bez obzira na definiciju, žrtvama su svi takvi zločini relevantni. Jedan od mogućih učinaka su spolne predrasude u ovlaštenjima komisije: definicije teškog kršenja ljudskih prava često su prikrivale ili podcjenjivale vrste nasilja koje češće trpe žene. (Veliki korak u ispravljanju takve predrasude je priznavanje seksualnog nasilja u statutima Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (International Criminal Tribunal for Yu-

goslavija - ICTY) i Međunarodnog krivičnog suda (International Criminal Court - ICC), kao zločina protiv čovječnosti i ratnog zločina.

Vrijeme je također značajan čimbenik. Komisije za istinu ili istražne komisije obično istražuju događaje koji su se zbili u točno određenom povijesnom razdoblju. Dakle, nasilja koja su počinjena prije ili poslije tog razdoblja neće se razmatrati, usprkos svim patnjama i viktimizacijama koja su prouzročila. Materijalna ograničenja također mogu imati ogroman učinak na ograničavanje definicije žrtve ili na kapacitet sukladnih ovlaštenja. Programi naknade štete imaju slične učinke. Oni u definiciju žrtve uključuju pojedince i zajednice. Ali i oni moraju donijeti neke bolne odluke.

U situacijama nakon sukoba, kada je ekonomska infrastruktura najčešće uništena, sredstva su nedovoljna. Zato se u stvarnosti samo dio svih ozlijeđenih stranaka, možda samo izravne žrtve ili one s najozbiljnijim psihičkim povredama, mogu kvalificirati za nadoknadu štete. Ostali će biti isključeni. Na primjer, izbjeglice su kategorija žrtava koja se lako zaboravlja. Njihovi glasovi u raspravama o definiranju žrtve su slabi; često žive izvan domovine, možda čak i za životnog vijeka cijele generacije ili duže. Kao posljedica toga, nadoknada štete putem vraćanja vlasništva u njihovom je slučaju težak, sporan i skup pothvat. Žene su također jedna od skupina koje, zbog svog socijalno-političkog statusa ili prirode viktimizacije, mogu biti isključene iz programa nadoknade štete. U mnogim slučajevima, njihove patnje se smatraju privatnom stvari koja bi se uglavnom trebala rješavati na privatnoj razini.

Uloga nevladinih udruga, lokalnih i međunarodnih, također pridonosi identifikaciji i definiranju žrtava. Njihova uloga u tim procesima često započinje prije obustave nehumanog režima ili završetka nasilnih sukoba. Građanske skupine prate kršenje ljudskih prava, skupljaju podatke o žrtvama i pružaju im pomoć. U Argentini, tijekom sedamdesetih i ranih osamdesetih dvadesetog stoljeća, nevladine su udruge prikupile podatke o "nestalima" dok su generali još bili na vlasti. Godine 1983. predali su preslike svojih spisa državnoj Nacionalnoj komisiji za nestanak osoba. U Gvatemali, Nadbiskupski ured za ljudska prava skupio je podatke o žrtvama mnogo prije početka djelovanja službene komisije za istinu. Većina podataka koje su prikupile ove nevladine udruge bili su od presudne važnosti za situaciju nakon sukoba.

Nevladine udruge su također aktivne u području izlječenja, rehabilitacije i reintegracije žrtava. Sva takva djelovanja utječu na način na koji žrtve shvaćaju svoj status,

kao i na službene definicije i zakone. I dok međunarodne i lokalne nevladine udruge mogu pomoći u davanju glasa ušutkanim i nevidljivim žrtvama, njihovo djelovanje nije uvijek neutralno. Ponekad izabiru žrtve prema sektaškim osnovama, te iskorištavaju humanitarnu pomoć kako bi stvorile ili ojačale partizanske veze. Postoji još jedan problem svojstven humanitarnom radu nevladinih organizacija i ostalih ureda, a to je sklonost prenamaglašavanju žrtvenosti pojedinaca ili skupina, zanemarujući činjenicu da oni imaju višestruke druge identitete, iskustva, sredstva, kapacitete, interese i težnje, koji su jednako važni za njihovo definiranje i njihov položaj kao pojedinaca i građana.

Pravne definicije

Međunarodnoj su zajednici trebale mnoge godine kako bi se usuglasila oko definicije žrtve. Prvi korak je bila Deklaracija UN-a o osnovnim načelima ostvarivanja prava za žrtve zločina i zlouporabe ovlasti iz 1985. godine. Ovaj opći opis poslužio je kao osnova za Deklaraciju o pravu na odštetu žrtvama teškog kršenja ljudskih prava UN-ove Komisije za ljudska prava iz 1999. godine. Statuti na brzinu uspostavljenih sudova u Haagu i Arushi, te Međunarodnog krivičnog suda (ICC) također sadrže uobičajene definicije.

Službene definicije “žrtve”:

- Prema UN-ovoj Deklaraciji o osnovnim načelima ostvarivanja prava za žrtve zločina i zloupotrebe ovlasti, Rezolucija Opće skupštine UN-a 40/34 od 24. studenog 1985. godine, “žrtva”, u slučaju zloupotrebe ovlasti, označava “osobe koje su pojedinačno ili kolektivno pretrpjele štetu, uključujući fizičke i psihičke povrede, duševnu patnju, materijalni gubitak ili kojima su značajno narušena njihova temeljna prava kao posljedica djela ili propusta koja ne predstavljaju samo kršenja nacionalnih krivičnih zakona, već i međunarodno priznatih humanitarnih normi”.
- Prema UN-ovoj Komisiji za ljudska prava “Pravo na povrat imovine, odštetu i rehabilitaciju žrtvama teškog kršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda: Završno izvješće specijalnog izvjestitelja UN-a, M. Bassiounia, u skladu s Rezolucijom Komisije 1999/33”, UN-ov dokument E/CN.4/2000/62, “Osoba je 'žrtva' kada je, kao posljedicu djela ili propusta koja predstavljaju kršenje međunarodnih ljudskih prava ili humanitarnih pravnih normi, pretrpjela štetu, uključujući fizičke i psihičke povrede, duševnu patnju, materijalni gubitak ili kojoj su značajno narušena njezina osnovna zakonska prava.

'Žrtva' također može biti član bliže obitelji ili kućanstva, kao i osoba kojoj je, uslijed pokušaja pomoći žrtvi ili sprečavanja daljnjeg nasilja, naneseo fizičko i psihičko zlo te materijalni gubitak" (Deklaracija o pravu na odštetu žrtvama teškog kršenja ljudskih prava, 1999.).

- Prema odredbama Statuta i Pravila o postupcima i dokazima Međunarodnog krivičnog suda, tekst završnog izvješća, prihvaćen od strane Pripremne komisije na 23. sastanku, 30. lipnja 2000. godine, dokument PCNICC/2000/1/add.1): "a) 'Žrtva' je osoba koja je pretrpjela štetu kao posljedicu svakog zločina koji je unutar ovlasti Suda; b) Žrtve mogu biti organizacije ili institucije koje su pretrpjele izravnu štetu na svom vlasništvu koje je namijenjeno religiji, obrazovanju, umjetnosti ili znanosti, te dobrotvornim svrhama, te na svojim povijesnim spomenicima, bolnicama i drugim mjestima i objektima humanitarne namjene".
- U izvješću južnoafričke Komisije za istinu i pomirbu, Odbor za nadoknadu štete i rehabilitaciju definira rođake i članove obitelji žrtve na sljedeći način: "a) roditelji (ili oni koji su izvršavali/vršili ulogu roditelja); b) supružnik (prema običajnom pravu, religijskim ili autohtonim zakonima); c) djeca (rođena u ili izvan braka ili usvojena); d) osoba koju je žrtva imala/ima običajnu ili pravnu dužnost uzdržavati".

Krivična legislacija situacije nakon sukoba, u kombinaciji s međunarodnim zakonom o ljudskim pravima i državnim običajnim, autohtonim i vjerskim zakonima, tvori drugi čimbenik u identifikaciji i prepoznavanju žrtava. Što je širi djelokrug takve legislacije, veći je broj žrtava koje se mogu uključiti u zakonsku kategoriju "ozlijeđenih stranaka".

U tranzicijskim društvima, parlament obično ima zadatak nadgledati proces prihvatanja postojeće krivične legislacije, kako bi se razvio prikladan tužilački sustav za suđenje počiniteljima nasilnih djela. Posljedica političkih i vremenskih ograničenja obično su granice koje se postavljaju novom sustavu. Nadalje, problemi se često javljaju kasnije na operativnoj razini, kada ministarstvo obrane pokušava pokrenuti proceduralnu mašineriju. Kao primjer može poslužiti etiopski tranzicijski pravni sustav. Tamošnji sudovi mogu obrađivati samo djelić svih zločina počinjenih od strane marksističko-lenjinističkog Mengistuovog režima, te su prisiljeni kategorizirati zločine i prosljeđivati samo one najozbiljnije, kao što su genocidna djela. Ostali teški zločini - arbitrarna uhićenja, zapljene i krađa vlasništva, prisilne migracije zemljoradnika, uporaba gladi kao ratnog oružja i tako dalje - ostaju izvan njihovog dometa.

Posljedica toga jest to da patnje milijuna žrtava neće biti priznate, niti uzete u obzir. Nadalje, u takvim situacijama je čest slučaj da se proces usredotočuje samo na djela prethodnog režima, dok kršenja ljudskih prava od strane naoružanih opozicijskih pokreta nisu razmatrana.

Naposljetku, tužitelji i suci na nacionalnim i međunarodnim sudovima su također ključni sudionici u procesu definiranja: oni, na vrlo formalan način, odlučuju tko je počinitelj, a tko njegova/njezina žrtva.

Kulturni utjecaji

Rasprava o univerzalnosti ljudskih prava pokazala je da su stavovi o tim pravima donekle ukorijenjeni u kulturi, kao i mišljenja o tome što predstavlja teško kršenje tih normi, te, prema tome, i to kako bi se pojam “žrtve” trebao kreirati. Kultura je također značajna u određivanju raspona krugova neizravnih žrtava. Na vrlo općoj razini, moglo bi se reći da društva u Africi i Aziji koriste šire definicije opsega uže obitelji i društvenih veza od mnogih u Europi.

Osobni doživljaj

Politički programi i zakonski tekstovi nisu jedini temelj za definiranje žrtve u kontekstu državnih zločina i građanskog rata. Uvrštavanje ljudi, ili njihovo izostavljanje iz šire kategorije “žrtava” također ovisi i o osobnim doživljajima pojedinaca uključenih u proces, kao i o prevladavajućim stavovima unutar društva ili kulture o tome što sve predstavlja zločin, te, time i o tome što predstavlja nanošenje fizičke, psihičke i materijalne štete.

Pojedinci se razlikuju u načinu na koji doživljavaju nanesenu bol. Neki namjerno odbijaju biti proglašeni žrtvama. Vide se kao vojnici, heroji, borci za slobodu ili mučenici. Drugima je draža oznaka “preživjelog” jer, prema riječima Rama Mania, znanstvenika koji je djelovao u nekoliko afričkih zemalja “pojam žrtve definira pojedinca u smislu njegove prošlosti; predstavlja ga kao bolesnog i nemoćnog, te ostavlja dojam da su mu potrebni pomoć i liječenje”.

Svjesnost o viktimizaciji je također važan čimbenik. Da bi pojedinac sam sebe doživio kao žrtvu potrebno je da imenuje svoju bol, optuži počinitelja i zatraži neku vrstu odštete. Koliko god to zvučalo razumljivo, ljudi to ipak najčešće ne čine. Postoje neki prihvatljivi razlozi. Možda nemaju pristup javnim raspravama. Možda im nedostaju potrebne društvene vještine da bi se njihov glas čuo. Učinci njihovih trauma su možda uništili svaku nadu da im se nekako može pomoći. Možda su pasivni zbog

osjećanja krivnje što su preživjeli ili što nisu mogli pomoći drugima. Žene proživljavaju patnje drugačije od muškaraca. Na primjer, kada daju izjave komisijama za istinu, žene ponekad radije govore o agoniji koju su proživjela njihova djeca i muževi nego o vlastitim tjeskobama. Često bi im javno govorenje o seksualnom nasilju prouzročilo osjećaj srama i društvene isključenosti.

Žrtve imaju pravo na šutnju. Međutim, kao što smo već ranije primijetili, one žrtve koje progovore javno i uključuje se u proces pomirenja mogu poslužiti kao simbolički predstavnici onih koji šute.

Sekundarna viktimizacija

Uvijek postoje načini na koje osoba, koja je već postala žrtvom političkog, etničkog ili religijskog nasilja, može biti dodatno povrijeđena i nakon što je izravna viktimizacija prestala. Izvori sekundarne viktimizacije najčešće se pojavljuju na jedan ili više sljedećih načina:

- nijekanje statusa žrtve;
- neispunjena očekivanja u kontaktima sa službenim uredima;
- neželjeni učinci inicijativa usredotočenih na žrtve;
- društveno obilježavanje i isključivanje.

Na prvi mehanizam smo se već osvrnuli ranije: socijalno-političke, kulturne i pravne definicije žrtve rezultiraju isključivanjem pojedinaca i zajednica. Unatoč svim naporima, neizbježno je da će nekim žrtvama priznavanje statusa biti odbijeno. Ponekad je odbijanje statusa žrtve po svojoj prirodi zlobno. Može se temeljiti na svjesnim pokušajima da se patnje učine banalnima (na primjer, zlo nanoseno europskim Romima za vrijeme Drugog svjetskog rata javno je proglašeno kao zanemarivo). Također može proizlaziti iz stigmatizacije (na primjer, u kasnim četrdesetima i ranim pedesetima dvadesetog stoljeća žrtve Holokausta su gotovo optuživane zbog pasivnosti u pogledu svoje sudbine – “idu kao ovce na klanje”). Ili može biti učinak zanemarivanja patnji žrtava, proglašavajući ih sve teroristima, ubojicama, zločincima itd.

Žrtve ulaze u širok spektar odnosa s predstavnicima raznih vladinih i nevladinih ureda – policijom, sucima, državnim činovnicima, liječnicima, novinarima i stručnjacima iz udruga za pomoć žrtvama. Od tih odnosa žrtve očekuju razumijevanje, suosjećanje i utjehu. Ali djelovanje i reakcije tih ljudi mogu zapravo prouzročiti dodatne patnje. Može ih se tretirati neprofesionalno, neprikladno ili ponižavajuće. Dani podaci mogu biti netočni ili nedovoljni. Službeni procesi mogu biti nedovoljno osobni i hladni.

Takva negativna iskustva još više psihički zastrašuju žrtve, te uvećavaju emocionalni stres i osjećaj nerazumijevanja, beznađa i izolacije. Ponekad strukture sustava postavljaju hijerarhiju patnji, nanoseći strašnu uvredu i ponovljenu patnju onima čija je bol proglašena manje važnom.

Uporaba/zlouporaba žrtvine agonije u političke svrhe može prouzročiti drugačiji, ali jednako bolan učinak. Ponekad novi režim može doći u iskušenje da iskorištava nesreću svojih žrtava nekom vrstom emocionalne ucjene, kako bi mu međunarodna zajednica pružila veću pomoć. Svjesna ili nesvjesna, takva manipulacija žrtvama, politički "otimajući" problematiku žrtava, može uroditi kratkotrajnim nagradama, ali njezin unutarnji učinak u društvu – otuđivanje žrtava – vrlo je kontraproduktivno za održavanje pomirbe.

Ironično, sekundarna viktimizacija može se također pojaviti i u institucijama koje bi trebale djelovati u interesu žrtve. Komisije za istinu, na primjer, mogu ponovno otvoriti rane žrtava koje svjedoče, nakon suočavanja s nasilnicima ili zbog negativnog izlaganja njihova napadača.

Procesi odštetnog prava mogu imati sličan učinak. Oni su usredotočeni na počinitelja, te time često zanemaruju glas žrtve tijekom čitavog procesa, ili im izravno nanose bol kroz zlobna unakrsna ispitivanja, koja ne bi trebala služiti ničemu drugome nego da se žrtva u javnosti oslobodi traume.

Bez obzira na to je li kršenje prava službeno priznato ili ne, za žrtve također postoji rizik od dugoročne izloženosti sekundarnoj viktimizaciji, kao posljedice društvenog obilježavanja i isključivanja. Ljudska volja za oprostom je značajna, ali postoje mnogi slučajevi gdje su pojedinci, osobito žene, stalno iznova kažnjavani zbog toga što su postali žrtvama. Udovicama se može zabraniti ponovna udaja; silovane žene, one koje su prisiljene pružati seksualne usluge za novac ili koje su jednostavno prihvatile posao izvan svog doma tretira se kao prostitutke; njihova su djeca izopćivana. Takvo odbijanje priznavanja i reintegracije može imati ozbiljne učinke na materijalni položaj žena, te na mogućnost ulaganja napora za suprotstavljanje društvenoj marginalizaciji.

“Samoviktimizacija”

Događa se da počinitelji nasilja tvrde da su oni sami žrtve. Okrivljuju ideološku indoktrinaciju kojoj su bili izloženi ili se pozivaju na ranija razdoblja u povijesti kada je njihova skupina ili zajednica bila viktimizirana. Ponekad čak krive i “sustav” za ono što su sami učinili. Učinak je ta-

kav da se njihova djela opravdavaju, a odgovornost prebacuje na neki anonimniji “sustav”, “ideologiju” ili “režim”.

Prateći sukobe u Sjevernoj Irskoj, Marie Smyth je napisala: “Status žrtve naknada je žrtvi koja zavrjeđuje suosjećanje, podršku, vanjsku pomoć. Žrtve su, po definiciji, ranjive, i svako nasilje s njihove strane može se protumačiti kao posljedica njihove viktimizacije. Dodjeljivanje statusa žrtve postaje institucionalizirani način izbjegavanja krivnje, srama ili odgovornosti”.

Opravdavanje viktimizacije indoktrinacijom može, u nekoj mjeri, biti prihvatljivo za slučajne promatrače, koji su optuženi zbog neizravne, moralne odgovornosti. Ali to ih može ohrabriti da izbjegnu svaku odgovornost za kreiranje pravedne političke i materijalne budućnosti za sve članove društva. I dok se počinitelji pozivaju na argument “svi smo mi žrtve”, učinak može biti ozbiljno ometanje programa pomirbe. Takvo zamagljivanje krivnje sa gledišta mnogih žrtava može postati prepreka na putu suživota, povjerenja i empatije.

Angažiranje žrtava

Pasivno stanje žrtve – stanje u kojemu se ljudi šutnjom, nezauzimanjem i rezignacijom izbjegavaju suočiti sa svojom patnjom i traumama – neprijatelj je pomirbe. Ono onemogućuje povratak samopouzdanja i integriteta žrtve. Ono također navodi napadače da definiraju i organiziraju pomirbu kao bezbolan proces opraštanja i zaboravljanja. Preduvjet svake politike pomirbe jest osnaživanje žrtve, pronalaženje načina da izađe iz podređenog položaja.

Oснаženje žrtava

Gotovo svi programi pomirbe, osobito u područjima iznošenja istine i izlječenja, nastoje osnažiti žrtve nasilnih sukoba. Oni angažiraju izvore koji žrtvama vraćaju dostojanstvo, reputaciju i životne prilike.

Udruženja žrtava ključni su čimbenici u tom području. Ona djeluju u većini društava nakon sukoba, u rasponu od malih skupina, kao što su “Majke s Trga de Mayo” u Čileu, do velikih organizacija preživjelih, kao, na primjer, IBUKA u Ruandi. Ona pokrivaju čitav niz aktivnosti u području osnaživanja. Djeluju kao skupine koje vrše pritisak na zakonodavstvo i javnost, obavještavaju javnost i pružaju pravnu pomoć.

Identifikacija žrtava je jedan od njihovih najvažnijih ciljeva. IBUKA (na kinyarwanda jeziku, jednom od službenih jezika u Ruandi, *ibuka* znači “zapamti”) je objavila po-

pis od 59.050 žrtava genocida, svih iz područja Kibuye na zapadu zemlje, uz obalu jezera Kivu. Taj popis sadrži osobne podatke (ime, spol, godine itd.), te podatke o okolnostima smrti (mjesto, upotrijebljeno oružje itd.). U Argentini, Čileu i Gvatemali, gdje su se zvjerstva dugo vremena poricala, sakupljanje takvih osnovnih podataka putem udruženja žrtva, moglo bi pomoći razbijanju šutnje.

Udruženja žrtava za samopomoć imaju jednako važnu ulogu. Terapeuti u radu s grupama zaključili su kako "zajednička patnja" ima ljekovit učinak. I dok trauma može šutke nastavljati ubijati žrtvu iznutra, razgovor o tome u društvu supatnika može im pružiti osjećaj olakšanja i započeti katarzički proces. Razmjene informacija, procesi učenja slušanja tuđih problema i dvojbi, postupno otkrivanje snage saveza – sve to olakšava razvoj društvenih i političko-pravnih vještina. Članovi takvih skupina polako će, ali sigurno, pomoći jedni drugima da ovladaju tehnikama imenovanja boli koju su proživjeli, optužujući one koji su za nju odgovorni i zahtijevajući priznanje i odštetu. Zamjeranje zbog nanijete boli vodi ka povratku samopouzdanja, ono je značajan korak prema ponovnoj izgradnji povjerenja u sebe i druge. Dodatni učinak je suprotstavljanje stavovima i tipovima ponašanja koja se razvijaju u šutnji i izolaciji.

Skupine za samopomoć, kao što su udruženja udovica u Ruandi, stvaraju podržavajuću društvenu strukturu za svoje članove. Žrtve koje sudjelovanjem u takvim mrežama prijeđu iz stanja pasivnog neangažiranja u aktivni angažman mogu čak dostići i ulogu moralnih vođa i odigrati značajnu voditeljsku ulogu u procesima pomirbe.

Jedan nedavni razvoj događaja – porast takozvane kulture žrtve – može žrtvama olakšati postignuće prijeko potrebnog osnaženja. Javno mnijenje, koje djelomično podržavaju i slijede zakonodavci i nevladine udruge, promijenilo se na dva načina.

Kao prvo, dogodio se pomak od kulta heroja do kulta žrtve. Javnu i političku pažnju sada privlači patnja umjesto herojstva. Takva kulturna promjena dokazana je takozvanim "ponovnim otkrićem povijesnih žrtava", kao što su: prisilna radna snaga u Trećem Rajhu, seksualno roblje (znano kao "žene za utjehu") u japanskoj vojsci u Drugom svjetskom ratu, Amerikanci japanskog podrijetla koji su bili zatvarani u koncentracijske logore nakon napada na Pearl Harbour, indijanski urođenici u SAD-u, Aboriđini u Australiji, i milijuni zlostavljanih i ubijenih muškaraca i žena tijekom okrutnog razdoblja europskog kolonijalizma i ropstva. To je dovelo do zahtjeva da se politički nasljednici ispričaju za djela iz prošlosti, te do traženja odštete i naknade, sve u ime pomirbe.

Drugi pomak, glede reakcije na zločin, skrenuo je pažnju sa isključivog usredotočenja na počinitelja, te naglasak stavio na žrtvu. Općenito govoreći, takav je trend vidljiv u razgranavanju programa za podršku žrtvama, te u porastu viktinologije kao znanstvene discipline. Točnije, u kontekstu bavljenja nasilnom prošlošću, čini se da tranzicijska društva sada daju prednost odštetnom pravu i iznošenju istine nad izravnom odmazdom, djelomično i zbog toga što su kazneni postupci orijentirani na počinitelje i uvelike zanemaruju žrtve, dok se alternativni instrumenti više usredotočuju na žrtvu i posljedice zločina.

Osnaženje žrtava nije idealno u svim uvjetima. Ono može postati i prepreka mirnom suživotu i uzajamnom povjerenju. Udruženja žrtava mogu organizirati opoziciju mjerama koje teže pomirenju ranije sukobljenih strana, kao što su uvjetne amnestije ili reintegracija počinitelja. Žrtve mogu ostati zarobljene u prošlosti, neprekidno tražeći priznanje svojih patnji, ali bez strategije za budućnost. Ruandsku organizaciju IBUKA su, na primjer, kritizirali zbog suprotstavljanja puštanju zarobljenika koji su bili zatvoreni bez optužnice, te zbog prvotnog odbijanja prihvaćanja *gacaca* sudskog sustava orijentiranog na pomirbu (vidi studiju slučaja nakon poglavlja 7). Udruženja žrtava u Sjevernoj Irskoj suprotstavila su se pomirbenim mjerama, kao što je uključivanje osuđenih zatvorenika u vladinu Jedinicu za povezivanje žrtava (Victim Liaison Unit). Aktivnosti i skupine koje služe kako bi ojačale identitet i zajednice žrtava mogu ponekad zatvoriti ljude u prošlost ili poticati partizanska grupiranja među paćenicima. U najgorem slučaju, to čak može dovesti i to uporabe proživljene patnje kao opravdanja za novo osvetoljubivo nasilje.

Suparništvo među žrtvama

Zanimljivo je vidjeti sve one koji su propatili u nasilnim sukobima kao prirodne saveznike, čak i kao članove jedne složne obitelji. Međutim, povijest nas uči da se žrtve često gorljivo natječu među sobom za priznanja, za materijalna sredstva, odnosno kompenzacije, za pozitivnu diskriminaciju u područjima stanovanja i obrazovanja, te za simbolička dobra, kao što su spomenici, medalje, obljetnice i ostali tipovi komemoracije.

Suparništvo je najučestalije među žrtvama iste vrste nasilja. Postoje povijesne studije o oštrim borbama nakon Drugog svjetskog rata među raznim žrtvama njemačke invazije na Belgiju, Francusku i Nizozemsku. Borci iz pokreta otpora, prisilna radna snaga, progonjeni domoljubi, an-

tifašisti, komunisti i preživjeli Židovi – svi su pokušavali predstaviti svoje patnje većima od patnji ostalih, te postaviti svoja iskustva kao dominantna u nacionalnom sjećanju na rat. Takav se obrazac uvijek iznova ponavlja u mnogim današnjim kontekstima. U Burundiju, na primjer, uobičajeno je da vođe Tutsa bojkotiraju uvođenje bilo koje obljetnice Hutu žrtava, i obratno.

Druga vrsta suparništva razvija se među žrtvama različitih vrsta nasilja. Američki povjesničar Peter Novick cinično govori o “borbi za zlatnu medalju na Olimpijadi genocida”. Neki su Židovi osobito naglašavali jedinstvenost Holokausta, uskraćujući čak ostalim skupinama žrtava (npr. Armencima u Turskoj početkom dvadesetog stoljeća) pravo da svoju patnju nazovu “genocidom”. Takva je reakcija lako razumljiva. Ne samo da je ona proizvod teške traume, već i teži monopolizaciji simboličkog kapitala kojeg takva jedinstvena sudbina nosi sa sobom, pretvarajući je u političke i ekonomske prilike koje bi mogle barem malo nadomjestiti tešku nepravdu.

Žrtve i počinitelji: naizmjenične uloge

Postoje okolnosti nakon sukoba u kojima je gotovo nemoguće povući jasnu granicu između žrtava i počinitelja. Autoritarni režimi, osobito ako ostanu na vlasti tijekom mnogih godina, mogu rezultirati zamagljivanjem razlike između viktimiziranog i počinitelja: veliki dio stanovništva postane žrtvom totalitarne uporabe kontinuirane indoktrinacije i ideologije, ali je također moguće i njihovo sudjelovanje u državnim zločinima. U slučaju građanskog rata, gotovo sve sukobljene skupine počinile su teška kršenja ljudskih prava. Krug nasilja u zemljama kao što su Burundi, Kolumbija, Sjeverna Irska, Ruanda i Šri Lanka ne prestano pretvara žrtvu u agresora, i obratno.

U najgorem slučaju, ljudi su ponekad brutalno prisiljeni na nasilje: vojska je prisilila gvatemalske seljake da eliminiraju doušnike dajući informacije gerilskim pokretima. Nužno je razmotriti takvu zamjenu uloga prilikom pripreme i uvođenja programa pomirenja. Jasno je da se suživot i uzajamno povjerenje neće razviti ako se kružna priroda nasilja ne prepozna i ne prizna.

Mnogi će odbiti prihvatiti odgovornost: “Među narodima koji vjeruju da su žrtve agresije postoji razumljiva nemogućnost shvaćanja da su i oni također počinili nasilje. Mitovi o nedužnosti i žrtvenosti velika su prepreka u suočavanju s neželjenim činjenicama”, piše Michael Ignatieff. Uzajamno nasilje također stvara situacije nakon sukoba u kojima je gotovo nemoguće provoditi odštetno

pravo. Kazneni sustavi nisu predviđeni za bavljenje takvim komplikacijama.

Djeca vojnici koja su sudjelovala u strašnim zločinima (kao, na primjer, u Liberiji i Sjevera Leoneu) osobit su slučaj neobične kombinacije žrtve i nasilnika. Ona zaslužuju posebnu pažnju. Nevladine udruge, kao što je Koalicija za zaustavljanje iskorištavanja djece vojnika (Coalition to Stop the Use of Child Soldiers), s pravom se bore za demobilizaciju i mjere reintegracije u Kongu, Eritreji, Etiopiji, Sjevera Leoneu, na Filipinima i u Paragvaju.

Nejasnoće koje slijede iz takvih situacija potaknule su neke promatrače da dvoje o korisnosti razlikovanja između žrtve i agresora. Oni radije koriste opći pojam “preživjeli”, koji obuhvaća sve one koji se moraju pomiriti nakon sukoba. Takav argument izaziva oštro protivljenje onih koji tvrde da će to štetiti nekim žrtvama i postati izvor sekundarne viktimizacije. No, sveobuhvatni pojam preživjelog može biti koristan u situacijama kada se razvilo ozračje koje može omogućiti žrtvama i počiniteljima zločina da poduzmu neke zajedničke korake prema pomirbi.

Zaključne napomene

Prepoznavanje žrtve ključno je u traganju za pomirbom. Niže naveden popis načela koja se moraju razmotriti mogao bi pomoći domaćim i međunarodnim uredima da se na pravilan način bave tom temom:

- Budite svjesni mnogih posljedica izabiranja pojedine političke i pravne definicije “žrtve”.
- Poštujte osobne doživljaje žrtava o onome što im se dogodilo. U nekim slučajevima to znači da im se mora pristupiti kao preživjelima, a ne kao žrtvama. Istovremeno bi zakonodavci morali prihvatiti da su doživljaji fleksibilni i s vremenom se mijenjaju. Trauma je virus koji sporo napreduje.
- Prihvatite činjenicu da se oporavak žrtve odvija na nekoliko različitih razina.
- Omogućite kolektivne mjere u područjima zdravstvene skrbi, obrazovanja i stanovanja, koje će pomoći cijeloj zajednici, te tako uključite mnoge koji nisu uvršteni u programe odštete.
- Poslušajte potrebe žrtava koje žive kao izbjeglice u susjednim zemljama.

Izvori i ostale reference

Glavni izvori

- Rombouts, Heidy and Stef Vandeginste. "Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations: The Notion of Victim", *Third World Legal Studies, 2001-2002* (in press).
- South African Truth and Reconciliation Commission. *Report, Vol. IV*. Cape Town: Juta & Co., Ltd, 1998.

Ostale reference

- Boyden, Jo and Sara Gibbs. *Children of War: Responses to Psycho-Social Distress in Cambodia*. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), 1997.
- Gibbs, Sara. "Postwar Social Reconstruction in Mozambique: Reframing Children's Experiences of Trauma and Healing." In: *Rebuilding Societies after Civil War: Critical Roles for International Assistance*. Krishna Kumar. Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 1997: 227-238.
- Ignatieff, Michael. "Articles of Faith." *Index on Censorship* 5 (1996): 110-122.
- Lorentzen, Lois Ann and Jennifer Turpin. *The Women and War Reader*. New York: New York University Press, 1998.
- Mani, Rama. *Beyond Retribution: Seeking Justice in the Shadows of War*. Cambridge and Malden, Mass: Polity Press and Blackwell, 2002.
- Minow, Martha. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press, 1998.
- Novick, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999.
- Smyth, Marie. "Putting the Past in its Place: Issues of Victimhood and Reconciliation in Northern Ireland's Peace Process." In: *Burying the Past: Making Peace and Doing Justice after Civil Conflict*, edited by Nigel Biggar. Washington, DC: Georgetown University Press, 2001: 107-130.
- Tushen, Meredith and C. Twagiramariya. *What Women Do in Wartime: Gender and Conflict in Africa*. London: Zed Books, 1998.